

ЄВТОШУК Ю. О.,

головний консультант

(Управління правової експертизи

Секретаріату Конституційного Суду України)

УДК 340.11

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ У ПРАКТИЦІ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

У статті аналізується вітчизняна практика судів загальної юрисдикції щодо використання принципу пропорційності, звертається увага на позитивні та негативні тенденції реалізації цього принципу у різних формах судочинства.

Ключові слова: *верховенство права, права людини, принцип пропорційності (сумірності), суди загальної юрисдикції, судочинство.*

В статье анализируется использование принципа пропорциональности в отечественной практике судов общей юрисдикции, обращается внимание на положительные и отрицательные тенденции применения этого принципа в различных формах судопроизводства.

Ключевые слова: *верховенство права, права человека, принцип пропорциональности (соразмерности), суды общей юрисдикции, судопроизводство.*

In the article review understanding of principle of proportionality in practice of courts of general jurisdiction, aspects of application of this principle in various forms of proceedings.

Key words: *rule of law, human rights, principle of proportionality (harmony), courts of general jurisdiction, proceedings.*

Вступ. В європейських країнах принцип пропорційності (сумірності) вже відомий досить давно, його всебічно досліджують та використовують, як у теорії права, так і в юридичній практиці, у тому числі судовій. Останнім часом цьому принципу почали приділяти увагу і відомі українські правники (А. Заєць, М. Козюбра, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Шевчук та інші). Досліджують вони його переважно фрагментарно, в контексті інших складних тем (верховенства права, правової держави, захисту прав людини, порівняльного правознавства, адміністративного права тощо). Та деколи ними зачіпаються й більш вузькі питання, зокрема, використання принципу сумірності у судовій діяльності, більшою мірою йдеться про визначення його ролі, загальних вимог у ній, або аналізується застосування цього принципу в деяких рішеннях Конституційного Суду України [1]. Останньому присвячена також одна з наших публікацій, де була спроба проведення системного дослідження практики єдиного органу конституційної юрисдикції [2].

Що ж стосується відтворення принципу пропорційності у рішеннях вітчизняних судів загальної юрисдикції, окремі згадки є й про це, наприклад, у статті професора М. Козюбри, де акцентовано увагу на недотриманні цього принципу при розгляді відповідної категорії судових справ [3]. Можливо подібні зауваження висловлюють й інші правники, втім поки що питання системного аналізу рішень судів загальної юрисдикції щодо виконання у них вимог згаданого принципу є малодослідженим. Водночас його значення надзвичайно вагоме не лише для української судової практики, а й для злагодженого функціонування всієї правової системи нашої держави. Мається на увазі те, що від дотримання принципу сумірності судами загальної юрисдикції залежить успішна реалізація не лише основних засад судочин-



ства, а й водночас важливих конституційних цінностей – верховенства права, прав та свобод людини.

Постановка завдання. Проаналізувати стан дотримання принципу пропорційності у різних формах вітчизняного судочинства, виявити у зв'язку з цим позитивні та негативні тенденції.

Результати дослідження. З аналізу деяких теоретичних досліджень випливає, що дотримання принципу сумірності у судових рішеннях можна назвати однією з вимог принципу верховенства права [4, с. 208]. Верховенство права, як і права та свободи людини, історично та змістовно пов'язані з принципом сумірності, про що свідчать теоретичні дослідження, міжнародна судова практика, та навіть рішення національних судів [5]. Ці основні засади судочинства є запорукою здійснення правового, демократичного, справедливого правосуддя. Логічно, що принцип сумірності має сприяти цьому у різних формах судочинства.

Ще історичний розвиток принципу пропорційності міцно пов'язаний з адміністративним судочинством, тому не дивно, що він має для нього особливе значення. В Україні це значення обумовлене також закріпленням даного принципу для адміністративного судочинства на законодавчому рівні, завданнями такого судочинства і, власне, юрисдикцією адміністративних судів. Саме адміністративна юстиція є демократичним інститутом, що покликаний гарантувати ефективний захист права людини від можливого свавілля держави та зловживань з боку її органів та чиновників [6, с. 295]. Адміністративні суди мають сприйматися як «основне досягнення демократії в Україні та універсальний інструмент збалансування приватних та суспільних інтересів» [7]. Очевидно, що це все не можливо без дотримання в адміністративній судовій практиці принципу пропорційності, оскільки саме за його допомогою суди можуть з'ясувати, чи не надмірне втручання публічної влади у приватну сферу особи у відповідній ситуації. Йдеться не просто про законність такого втручання, а про його необхідність у тій чи іншій ситуації, враховуючи важливість захисту публічних інтересів та шкоду, яка при цьому може бути заподіяна приватним інтересам. Без цього є загроза ухвалення начебто законних, але однобоких, несправедливих судових рішень, які, скоріш за все, будуть на боці захисту лише публічного інтересу.

Водночас українські адміністративні суди в цілому відносяться з прихильністю до принципу пропорційності, визнаючи обов'язковим перевірку дотримання пропорційності, незалежно від підстав, наведених у позовній заяві [8]. Навіть більше, вони називають цей принцип одним з основних принципів адміністративного судочинства, базуючи розуміння його вимог на положеннях Конвенції, відповідних протоколів до неї та практиці Європейського суду з прав людини, відтворюючи це так [9]. З огляду на це, та керуючись справедливістю, адміністративні суди використовують принцип сумірності, зокрема, в таких аспектах: захист права власності особи від явно непропорційних фінансових санкцій; недопущення надмірного втручання у право на судовий захист, що полягає, наприклад, у пропорційності обмеження права доступу до суду з урахуванням важливості гарантованих конституційних прав; контроль за здійсненням державними органами та їх посадовими особами дискреційних повноважень [10].

Є чимало інших позитивних прикладів застосування принципу пропорційності в адміністративному судочинстві, та, на жаль, існують і судові рішення, які не відповідають йому у повній мірі, наприклад, щодо розгляду питань правомірності втручання публічної влади у право громадян України на мирні збори. Суди встановлюють, що таке право не порушується, оскільки обмеження мітингу стосується лише певної частини міста (центра м. Київ), а проведення зборів у день приїзду високопоставлених осіб і Дня Соборності України може створити реальну загрозу громадському порядку та національній безпеці [11]. На наш погляд, така мотивація не відповідає у повній мірі принципу сумірності. По-перше, суд взагалі не звертає увагу на те, що саме місце проведення мітингу обумовлює досягнення тих цілей, для яких його запланували. З цього приводу слушно зауважує професор М. Козюбра, «мітинг проводиться для того, щоб привернути увагу до суспільно важливих проблем, якщо його перенести в ліс, то абсолютно втрачається сенс його проведення. Тут і має діяти прин-



цип, який за європейською практикою іменується принципом пропорційності, збалансування інтересів. Не можна за рахунок захисту суспільного інтересу скасовувати призначення акції. Питання інтересів суспільства та окремої особи можуть бути вирішені лише в суді, але суд має зосереджуватися не тільки на цінностях, але й мати здоровий глузд, чого, на жаль, часто бракує нашим суддям» [12]. По-друге, суди формулюють свої висновки на припущеннях щодо можливих загроз громадському порядку та національній безпеці, оскільки в рішенні не відображено докази таких загроз; немає в ньому і оцінки можливості відповідних державних органів (у тому числі міліції) забезпечити дотримання порядку і суспільної безпеки та водночас створити умови для реалізації прав мітингуючих.

Принцип пропорційності впливає, зокрема, з положень статті 65 Кримінального кодексу України, які фактично закріплюють обов'язок судів у кожній кримінальній справі мотивувати призначення покарання на його основі, що підтверджено і Верховним Судом України [13]. Відтворений згаданий принцип й у статті 69 згаданого кодексу, що вимагає його застосування судами також при призначенні покарання нижче від найнижчої межі [14]. Тобто, дотримання принципу пропорційності судами обов'язкове при застосуванні відповідних матеріальних норм кримінального права. З положень Кримінального процесуального кодексу України впливає, що обов'язковим для судів є дотримання принципу сумірності й при застосуванні кримінально-процесуальних норм, наприклад, при вирішенні питання застосування заходів забезпечення кримінального провадження; запобіжних заходів, у тому числі тримання особи під вартою (статті 132, 176–178, 194, 196) [15].

У цивільному судочинстві дотримання принципу пропорційності також прямо передбачають як деякі норми матеріального, так і процесуального права. На ньому ґрунтуються положення статті 23 Цивільного кодексу України про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, які передбачають дотримання вимог розумності та справедливості. На цьому наголошує і Верховний Суд України [16]. Обов'язковим є дотримання судами принципу пропорційності й при застосуванні норм цивільно-процесуального права, наприклад, у питаннях застосування заходів забезпечення позову, що передбачено статтями 151, 152 Цивільного процесуального кодексу України [17]. Зокрема, суд відмовляє у задоволенні позовних вимог щодо забезпечення позову шляхом накладення арешту на квартиру, роз'яснюючи, що за пунктом 3 статті 152 цього кодексу види забезпечення позову мають бути сумірними із заявленими позивачем вимогами, а накладення арешту на квартиру не є сумірним заходом по відношенню до відповідної ціни позову [18]. Необхідне дотримання принципу пропорційності при вирішенні судами аналогічних процесуальних питань й у господарському процесі, що впливає зі змісту положень статті 66 Господарського процесуального кодексу України та висновків Верховного Суду України [19].

Разом з тим, як вбачається, адресуючи судам обов'язок дотримуватися принципу сумірності, законодавець також надає їм певну свободу судового розсуду, яка у юридичній літературі визначається юридичною умовою, при якій суддя вільний робити вибір з ряду варіантів [20, с. 14]. Однак, здійснюючи такий розсуд, суд має прийняти одне правильне рішення, зваживши всі обставини справи. Варто погодитись із тим, що свобода судового розсуду пов'язана з балансуванням певних цінностей, встановлюючи пріоритет тієї чи іншої з них, судді іноді не потрібно нічого, окрім принципу розумного зважування [20, с. 89–93]. Тому цілком логічно, що дотримання принципу сумірності вимагає не лише правова основа здійснення правосуддя, а й власне його юридична природа.

З огляду на це, навіть якщо відповідні правові норми не передбачають необхідності дотримання судом принципу пропорційності, її можуть зумовлювати сам спір, який супроводжується втручанням у права, свободи чи приватні інтереси особи. Про це свідчать й окремі загальні положення відповідних кодексів, які пронизані ідеями справедливості, добросовісності, розумності, пріоритетності захисту прав та свобод людини, що покладено в основу розуміння принципу пропорційності. Наприклад, законодавчо непередбачене, але обов'язкове для суду дотримання принципу сумірності у справах про захист честі, гідності та ділової репутації, що впливає з висновків Верховного Суду України [21]. Цивільне законодавство не містить ви-



моги про дотримання принципу пропорційності судами при вирішенні спорів щодо визнання правочинів недійсними внаслідок протиправних рішень публічного органу. Хоча такі спори часто супроводжуються втручанням у приватну власність осіб. Так сталося при прийнятті обласною радою рішення, за яким особам виділені земельні ділянки для ведення садівництва з порушенням норм чинного земельного законодавства, у зв'язку з чим суд першої інстанції задовольнив вимоги про визнання недійсними відповідних договорів, які уклалися особами щодо цих земельних ділянок. Проте суд касаційної інстанції відмовив в задоволенні таких вимог, посилаючись, зокрема, на позицію Європейського суду з прав людини, який в одній із справ дійшов висновку, що, оскільки особу позбавили права на його майно лише з тих підстав, що порушення були вчинені з боку публічного органу, а не громадянина, в такому випадку мало місце «непропорційне втручання у право заявника на мирне володіння своїм майном та, відповідно, відбулось порушення статті 1 Першого протоколу Конвенції» [22].

Незважаючи на позитивні зрушення у визнанні принципу сумірності у згаданих формах судочинства, національні суди не виконують його вимог у повній мірі і, на жаль, таких прикладів чимало. Про це свідчать хоча б численні порушення цього принципу у кримінальному судочинстві, зокрема, при винесенні судових рішень про застосування такого запобіжного заходу, як взяття під варту [23]. Не завжди застосовується принцип сумірності у кримінальному судочинстві й у судових рішеннях про продовження тривалості запобіжного заходу тримання під вартою, на що вказують відповідні рішення Європейського суду з прав людини проти України [24]. Про недотримання принципу сумірності у кримінальному судочинстві свідчить також необгрунтоване звільнення судами осіб від відбування покарання з випробуванням. При цьому вони не зважають на ступінь тяжкості вчиненого злочину, через що не забезпечують відповідність, сумірність призначеного покарання з характером дій засуджених, не враховують інші обставини, що вимагають більш жорсткого покарання (наявність стану алкогольного сп'яніння у засуджених, їх задовільні характеристики державними органами тощо) та призначають несправедливе занадто м'яке покарання [25]. В інших справах суди навпаки призначають надмірні покарання, визначаючи максимальну тривалість іспитового строку за злочини невеликої тяжкості, не враховуючи прямо пропорційну залежність такого строку та суворості призначеного судом покарання [26]. Як узагальнює Верховний Суд України, суди не завжди враховують обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, іноді у вирокі не дано належної юридичної оцінки цих обставин, внаслідок чого призначаються необгрунтовано м'які або занадто суворі міри кримінального покарання; а також трапляються казуси, коли суди визначають обтяжуючими такі обставини, що не передбачені у кримінальному законі [27].

У цивільному та господарському процесах також є проблеми з виконанням судами вимог принципу пропорційності. Наприклад, суди необгрунтовано задовольняють вимоги про надмірні штрафні санкції за кредитними договорами, які явно не відповідають завданям збиткам; а також надмірно затягують тривалість судових проваджень та непропорційно обмежують право доступу до суду, зводячи його нанівець [28].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що принцип сумірності має важливе значення для всіх форм судочинства, оскільки він є тим інструментом, який необхідний судді при здійсненні ним, як своїх процесуальних повноважень, так й при вирішенні ним питань по суті, щоб належним чином збалансувати цінності, обгрунтувати рішення та спрямувати свободу судового розсуду у правильний бік.

На необхідність дотримання принципу сумірності вітчизняними судами загальної юрисдикції вказують не лише кодекси, а й сама юридична природа правосуддя. Хоча і використовується ними цей принцип останнім часом частіше, та поки що він залишається новим та недостатньо осмисленим інструментом судового контролю. Про це свідчить ряд судових рішень у різних формах судочинства, наслідком яких є надмірне втручання у права та свободи осіб, необгрунтоване обтяження приватних інтересів чи навіть їх повне ігнорування, надання безпідставної переваги захисту публічних інтересів, що веде до свавілля, незахищеності, дисбалансу у суспільстві, порушення справедливості, верховенства права. Зважаючи



на це, доцільною видається активізація діяльності судових органів вищих інстанцій, спрямована на поглиблення розуміння принципу пропорційності та його вимог з урахуванням різних категорій справ в світлі міжнародних стандартів та практики Страсбурзького суду.

Список використаних джерел:

1. Шевчук С.В. Основи конституційної юриспруденції. – Харків: Консум, 2002. – 296 с.; Майданик Р.А. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. / Р.А. Майданик // Юридична Україна, № 11, 2009. – С. 47–55.; С.П. Погребняк. Принцип пропорційності у судовій діяльності. / С.П. Погребняк // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2. – С. 49–55; С.П. Погребняк. Тест на пропорційність / С.П. Погребняк // Юрист України. – 2013. – № 2. – С. 5–10.
2. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України / Ю.О. Євтошук // Вісник Конституційного Суду України № 1, 2011. – С. 90–100.
3. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. / М.І. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 30–63.
4. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник. / Р. Циппеліус – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
5. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.; С.П. Погребняк. Принцип пропорційності (історичний аспект) / С.П. Погребняк // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників восьмого Міжнар. «круглого столу». – Львів, 2013. – С. 383–388; Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 червня 2011 року. // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 503–507.
6. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка / Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / Відп. ред.. В.Б. Авер'янов. – К.: Конус-Ю, 2008. – 314 с.
7. Звернення Голови Вищого адміністративного суду України О.М. Пасенюка з нагоди першої річниці та відкриття порталу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vasu.gov.ua>.
8. Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України № 2 від 6 березня 2008 року «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vasu.gov.ua>.
9. Постанови Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим від 9 грудня 2009 року (справа № 2а 9336/09/10/0170); від 1 березня 2010 року (справа № 2а-11209/09/2/0170). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
10. Постанови Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим від 1 березня 2010 року (справа № 2а-11209/09/2/0170); постанова Старобешівського районного суду Донецької області від 23 березня 2010 року (справа № 2а-781/2010); постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 9 квітня 2009 року (справа № 22-а-3673/09). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
11. Постанови Окружного адміністративного суду м. Київ від 22 листопада 2010 року (справа № 2а-16673/10/2670). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
12. Стенограма виступу: М. Козюбра. Лекція на тему: «Принцип верховенства права у конституційному процесі в Україні». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediaschool.parlament.org.ua/uploads/content/Koziubra1.pdf>.
13. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 року № 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.
14. Вирок Мостиського районного суду Львівської області (справа № 1-92/2008) від 21 серпня 2008 року – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.



15. Кримінальний процесуальний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.
16. Цивільний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356; постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
17. Цивільний процесуальний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.
18. Рішення Печерського районного суду м. Київ (справа № 2-3727-1/10) від 21 грудня 2010 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
19. Господарський процесуальний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56; постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» (пункт 47). // Вісник Верховного Суду України, 2008. № 11.
20. Барак Аарон. Судейское усмотрение. Перевод с английского. – М.: Издательство НОРМА, 1999. – 376 с.
21. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 року № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.
22. Рішення Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у складі від 26 грудня 2012 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
23. Узагальнення судової практики апеляційного суду та районних судів м. Київ з розгляду подань про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства за 2008 рік від 1 січня 2009 року. // Судова апеляція, 2009, № 2.
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Буряга проти України» від 15 липня 2010 року. // Офіційний Вісник України. – 2013. – № 16. – Ст. 579.
25. Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2010 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
26. Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 30 червня 2011 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
27. Узагальнення Верховного Суду України «Практика призначення судами кримінального покарання» від 1 січня 2002 року. // «Бюлетень законодавства і юридичної практики України», № 11, 2005.
28. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хант проти України» від 7 березня 2007 року. // Офіційний Вісник України. – 2007. – № 23. – Ст. 966; Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Авраменко проти України» від 3 березня 2011 року. // Офіційний Вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 3408; Ухвала Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 1 червня 2011 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

